

ΆΛΟΘΕΝ...

Με μεγάλη καθυστέρηση πληροφορήθηκα την αφιέρωση τόμου προς τιμήν του αγαπητού Παναγιώτη Κοντού. Δεν έχω, λοιπόν, παρά να ανταποκριθώ με ... λόγια! Πρόθεσή μου δεν είναι να μπω σε ξένα, στα δικά του, οικόπεδα. Η ενασχόλησή μου με τις λέξεις είναι αποκλειστικά αρχαιολογική. Το μοναδικό αρχείο που ως αρχαιολόγος καλούμαι να αναδιφήσω προκειμένου να αναπλάσω την εικόνα μιας αρχαίας κοινωνίας χωρίς γραπτά κείμενα είναι το έδαφος. Μέσα στην στρωματογραφία του είναι καταγραμμένες με υλική μορφή οι πάσης φύσεως δραστηριότητες του ανθρώπου που πέρασε από αυτό.

Αν ορίσουμε τον πολιτισμό ως την συνισταμένη των αποκρίσεων του ανθρώπου στις προκλήσεις του περιβάλλοντός του, μία από αυτές τις αποκρίσεις είναι η γλώσσα. Και αφού η γλώσσα "για να εξυπηρετεί αποτελεσματικά τις επικοινωνιακές ανάγκες μιας συγκεκριμένης κοινωνίας, πρέπει να συμβαδίζει με τις πολιτισμικές αλλαγές που συντελούνται μέσα σ' αυτήν την κοινωνία", εξυπακούεται ότι "οι συνεχώς μεταβαλλόμενες επικοινωνιακές ανάγκες της αντανακλώνται στη γλώσσα κυρίως σε λεκτικό μάλλον περιεχόμενο παρά σε μορφή"¹. Με άλλα λόγια η γλώσσα αποτελεί κι αυτή ένα ιδιόρρυθμο αρχείο που, παρά την άυλη υπόστασή του, αντέχει στο χρόνο διαμορφώνοντας τη δική του στρωματογραφία. Η ελληνική γλώσσα, που επί τρεισήμισι χιλιάδες χρόνια δεν έπαψε να γράφεται και που ένας θεός ξέρει πόσες χιλιετίες νωρίτερα μιλιόταν στον ίδιο χώρο², είναι από την άποψη αυτή αρχείο μοναδικό. Αισθάνομαι δε ιδιαίτερα τυχερός που ως έλληνας αρχαιολόγος έχω πιο εύκολη την πρόσβαση στο αρχείο αυτό.

Πρόθεσή μου, βέβαια, δεν είναι να καταπιαστώ με την αρχαιολογία της ελληνικής γλώσσας, όσον αφορά στους κανόνες και τις δομές της. Άλλωστε δεν αισθάνομαι επαρκής για τέτοιο εγχείρημα. Απλώς ακολουθώντας αρχαιολογική μέθοδο ξεετάζω σπαράγματα της γλώσσας, λέξεις-ονόματα, που κατά κάποιο τρόπο

1. Albright and Lambdin 1966, 3.

2. Πρβλ. Renfrew 1989, 151.

αποτελούν το αφηρημένο ένδυμα συγκεκριμένων υλικών μαρτυριών, προκειμένου να βοηθηθώ στην ανάπλαση της αρχαίας κοινωνίας του Αιγαίου.

Η επινόηση και η χρήση ονομάτων είναι τόσο παλιά όσο και ο έναρθρος λόγος, αφού το όνομα αποτελεί την ταυτότητα ενός προσώπου, ενός τόπου ή ενός πράγματος³. Ονοματίζοντας ένα πρόσωπο, ένα τόπο, ένα πράγμα ο άνθρωπος όχι μόνο το κατακτά κατά κάποιο τρόπο αλλά και είναι σε θέση να μεταβιβάσει πληροφορίες γι' αυτό, να μεταδώσει αποκτημένη γνώση. Ωστόσο η κατασκευή λέξεων/ονομάτων είναι αδιανόητη χωρίς συγκεκριμένο ερέθισμα, χωρίς προκλήση. Ερεθίσματα αυτού του είδους ποτέ δεν έπαψε να έχει ο άνθρωπος, αφού ποτέ δεν έπαψε και η ανάγκη να αποκρίνεται στις προκλήσεις του συνεχώς μεταβαλλόμενου περιβάλλοντός του. Είναι, λοιπόν, αυτονόητο ότι και η δημιουργία λέξεων/ονομάτων είναι διηνεκής, αφού χωρίς όνομα κάθε τι παραμένει ουσιαστικά ανύπαρκτο. Χρειάστηκε να περάσουν πολλές δεκαετίες στη ζωή μου για να αντιληφθώ τη σοφία που έκρυβε το λαϊκό αίνιγμα που από τα παιδικά μου χρόνια με είχε προβληματίσει:

«έχω ένα πραγματάκι που ολούθε μπαίνει»

Σε κάθε απάντηση καταπελιτική ερχόταν η ανταπάντηση: «και σ' αυτό μπαίνει». Γιατί αυτό που έμπαινε παντού δεν ήταν τίποτε άλλο παρά το όνομα.

Αφού, λοιπόν, τίποτε δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς όνομα⁴, κάθε λέξη/όνομα κρύβει μια ιστορία εξίσου παλιά, όσο παλιό είναι και αυτό που σημαίνει. Συνεπώς αγαθά, των οποίων η χρήση τεκμηριώνεται αρχαιολογικά, δεν μπορεί να μη συνοδεύονταν από όνομα, ενώ η χρήση ονομάτων για διάφορα αγαθά είναι αδιανόητη χωρίς την ύπαρξη των αγαθών αυτών. Με τις σκέψεις αυτές οδηγήθηκα σταδιακά σ' ένα πολύ ευχάριστο παιγνίδι που το βάφτισα *αρχαιολογία των λέξεων*. Πρόκειται για μια παράμετρο στη μελέτη της γλώσσας που, ίσως, δεν έχει εκτιμηθεί επαρκώς από την γλωσσολογική/φιλολογική έρευνα.

Για παράδειγμα, δεν μπορεί η λέξη "χρυσός" να μη σχετίζεται με την παλαιότητα της χρήσης του πολύτιμου μετάλλου στο Αιγαίο, η οποία αρχαιολογικά τεκμηριώνεται στην Ύστερη Νεολιθική περίοδο (4^η χιλιετία π.Χ.). Και μάλιστα, όταν δεν υπάρχει στην ελληνική γλώσσα άλλο όνομα για το μέταλλο αυτό⁵. Από την άλλη μεριά αρχαίες λέξεις, όπως "σινδών" ή "σήρ", δεν θα είχαν υπάρξει χωρίς τις επαφές με τις χώρες προέλευσης των αντίστοιχων αγαθών, την Ινδία και την Κίνα αντίστοιχα⁶.

Ο κατάλογος των λέξεων/ονομάτων που μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο αρχαιολογικής έρευνας είναι μεγάλος. Εδώ περιορίζομαι σε μερικές μόνο που η στρωματογραφία τους, κατά την άποψή μου, υποκρύπτει νησιωτική καταγωγή.

3. Crystal 1987, 112.

4. Goetze 1917, 3.

5. Ντούμας (υπό εκτύπωση).

6. Ντούμας (υπό εκτύπωση).

Από τα τέσσερα ονόματα που χρησιμοποιεί ο Όμηρος για το υγρό στοιχείο του Αιγαίου -*αλς*, *θάλασσα*, *πόντος*, *πόρος*- κατά κοινή ομολογία των ειδικών, το *αλς*, είναι αρχαιότερο⁷. Πρόκειται, καθώς λένε, για αρχαίο όνομα-ρίζα, που ως ουσιαστικό γένους θηλυκού, στην ποίηση γενικά σημαίνει τη θάλασσα ως αλμυρή έκταση. Ειδικά δε στον Όμηρο σημαίνει κυρίως τη θάλασσα, όταν τη βλέπει κανείς από τη στεριά⁸. Πράγματι, πολύ πριν να δαμάσει ο πρώιμος κάτοικος του Αιγαίου το υγρό αυτό στοιχείο και να το θέσει στην υπηρεσία του, το γνώρισε από τη στεριά. Το μονοσύλλαβο της λέξης βάζει στη σκέψη ότι μπορεί να ξεκίνησε από επιφώνημα του παλαιολιθικού συλλέκτη/κυνηγού ο οποίος προσπαθώντας να κορδέσει τη δίψα του γέμισε το στόμα του με... θαλασσόνερο αγνοώντας ακόμη την αλιστική του ιδιότητα. Η κραυγή που ενδεχομένως συνόδευσε το φτύσιμο του νερού (*halz!*) αποτέλεσε ταυτόχρονα μήνυμα ότι το νερό είναι ακατάλληλο προς πόσιν⁹.

7. Chantraine 1928, 1. 1968. Frisk 1960.

8. Chantraine 1968, λ. θάλασσα.

⁹ Θα ήθελα και από τη θέση αυτή να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στον καταξιωμένο ζωγράφο Μανόλη Ζαχαριουδάκη που για χάρη μου φιλοτέχνησε τα δημοσιευμένα σκίτσα.

Άρα το όνομα *αλς* πρέπει να έχει στεριανή την καταγωγή. Επί χιλιετίες για τον κάτοικο της ελληνικής χερσονήσου η θάλασσα παρέμεινε στοιχείο εχθρικό και ενίοτε θανατηφόρο, τόσο γι' αυτόν και τα ζώα που εξέτρεφε, όσο και για τα φυτά που καλλιεργούσε. Ωστόσο, αυτό το στοιχείο καθώρισε αποφασιστικά την πορεία των κατοίκων του Αιγαίου και διαμόρφωσε τον χαρακτήρα του πολιτισμού τους συμβάλλοντας ταυτόχρονα στη δημιουργία ενός τεράστιου λεξιλογίου¹⁰.

Η αρχαιότερη μαρτυρία για μετακίνηση δια θαλάσσης χρονολογείται στην 8^η χιλιετία π.Χ. και τεκμηριώνεται με την παρουσία οψιανών από την Μήλο μαζί με οστά τόνου, ψαριού που αλιεύεται σε ανοιχτή θάλασσα, σε αρχαιολογικό στρώμα στο σπήλαιο Φράγγι της Ερμιονίδας¹¹. Έκτοτε η θαλάσσια επικοινωνία γίνεται πιο συχνή, καθώς μαρτυρεί η διάδοση του μηλιακού οψιανού από την Μακεδονία ως την Κρήτη και από τις Μικρασιατικές ακτές ως τα Ιόνια νησιά, τουλάχιστον από την 6^η χιλιετία π.Χ. και εξής¹². Από την χιλιετία αυτή άρχισε και ο σταδιακός εποίκισμός των νησιών, ο οποίος είχε ήδη ολοκληρωθεί πριν το τέλος της 4^{ης} χιλιετίας. Τότε όμως το εχθρικό και θανατηφόρο στοιχείο, η *αλς*, είχε μπει καθοριστικά στην υπηρεσία του αιγαιοπελαγίτη, είχε γίνει πόντος και πόρος. Οι λέξεις αυτές, ακόμη κι αν δεν είναι επινοήσεις νησιωτών, είναι πολύ πιο νεώτερες από την *αλς* και προφανώς σε πιο μεγάλη χρήση από τους νησιώτες που είναι μο-

10. Doumas (υπό εκτύπωση).

11. Jacobsen 1981, 306.

12. Renfrew 1972, 443 fig. 20. 1.

νίμως υποχρεωμένοι να ταξιδεύουν. Γιατί πόντος σημαίνει την διά θαλάσσης διάσχιση ενός στενού (πβλ. Ελλήσποντος) ή ακόμη την ίδια τη θάλασσα θεωρούμενη ως πέρασμα από την μια στεριά στην άλλη, ενώ η λέξη πόρος, ως παράγωγο του ρήματος πείρω (= διαπερνώ, διασχίζω) σημαίνει επίσης πέρασμα¹³.

Οπωσδήποτε νησιωτικής καταγωγής φαίνεται και το μέσον, με το οποίο ο νησιώτης διασχίζει τη θάλασσα. Εν αντιθέσει προς τον στεριανό, που εφαρμόζοντας τη γνώση του πρακτική, το σκάψιμο, κοιλιάνει ένα μεγάλο κορμό δέντρου και κατασκευάζει ένα "σκάφος", για να διασχίσει ένα ποτάμι ή μια λίμνη, ο νησιώτης χρειάζεται κάτι ασφαλέστερο. Κι αυτό που αντέχει πιο πολύ στα κύματα είναι μια σχεδιά, είναι η "ναυς" η οποία "νήχει" και "νέει" χωρίς να ανατρέπεται. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι το όνομα *σκάφος* χρησιμοποιεί ο στεριανός Ησίοδος, ενώ η *ναυς* είναι το κατ' εξοχήν πλωτό μέσο στον κόσμο των ομηρικών επών. Και ο πολιτισμός αυτού του κόσμου είναι κατ' εξοχήν ναυτικός¹⁴. Είναι αλήθεια ότι ορισμένοι ειδικοί δεν δέχονται την σχέση του *ναυς* με το ρήμα *νέω* και προτείνουν αντ' αυτής την καταγωγή της λέξης από το αμάρτυρο αρχαίο όνομα-ρίζα, όπως το αποκαλούν, **naus*!¹⁵ Είναι όμως εξ ίσου αλήθεια ότι οι κάτοικοι του Αιγαίου της 8^{ης} και της 7^{ης} χιλιετίας π.Χ. δεν έψαχναν σε ετυμολογικά λεξικά για να ονοματίσουν πράγματα του άμεσου περιβάλλοντός τους!

Καθώς δείχνει η περίπτωση του μηλιακού οψιανού που προαναφέρθηκε, οι πρώτοι ταξιδευτές του Αιγαίου ασφαλώς συνάντησαν σπαράγματα ξηράς μέσα στη θάλασσα. Χωρίς όμως τα απαραίτητα όργανα ακριβούς προσανατολισμού, τους ήταν δύσκολο να τα ξαναβρούν. Έτσι γεννήθηκε η εντύπωση ότι τα μικρά αυτά κομμάτια γης επέπλεαν στο νερό και μετακινούνταν¹⁶. Την αντίληψη αυτή σαφώς εκφράζουν οι στίχοι της Οδύσειας

«Αιολίην δ' ες νήσον αφικόμεθ' ένθα έναιεν
Αίολος Ιπποτάδης, φίλος αθανάτοισι θεοίσιν,
πλωτή επί νήσω...»¹⁷,

ενώ τον απόηχο της φαίνεται να διατηρεί ο στίχος του Βιργιλίου που αναφέρεται στις Κυκλάδες

«*Pelago credas innare revulsas Cycladas*»¹⁸.

Προφανώς η ίδια αντίληψη κρύβεται σε μύθους, σύμφωνα με τους οποίους πολλά νησιά σταθεροποιήθηκαν μετά από παρέμβαση ανώτερης δύναμης. Το άφαντο (άδηλο) εξ αιτίας της κινητικότητάς του νησί έγινε *Δήλος* (= Φανερή), μόνο αφού το σταθεροποίησε ο Ζεύς, προκειμένου η Λητώ να γεννήσει τους καρπούς

13. Chantraine 1968.

14. Κούρτης 2003, 60.

15. Chantraine 1968, λ. *ναυς*.

16. Mylonas-Shear 2000, 78.

17. Οδυσ. κ, 1-3.

18. «Θα πίστευες ότι οι Κυκλάδες αποσπασμένες επιπλέον στο πέλαγος» (Αινειάς XIII, 691).

των ερώτων του πατρός *ανδρών τε θεών τε μαζί* της¹⁹. Ο Απόλλων με τη σειρά του έκανε ένα άλλο νησί να αναφανεί, την Ανάφη, προκειμένου να βρουν σ' αυτό καταφύγιο οι Αργοναύτες που έπλεαν επιστρέφοντας από την Αφρική²⁰. Η Θήρα γεννήθηκε για χάρη των Αργοναυτών από ένα βάλτο χρώματος που έριξε ο Εύφημος²¹, ενώ η Νίσυρος σχηματίστηκε από τον βράχο που έριξε ο Ποσειδών εναντίον του γίγαντα Πολυβότη²². Η Μύκονος κατακρατεί τον τελευταίο από τους γίγαντες που εξολόθρευσε ο Ηρακλής²³ και το νησί της Ρόδου αναδύθηκε από τη θάλασσα προκειμένου να ικανοποιηθεί ο Ήλιος, αφού ο Ζευς τον είχε λημονήσει, όταν μοίρασε τα νησιά στους θεούς²⁴. Την κινητικότητα των σπαραγμάτων γης μέσα στη θάλασσα φαίνεται να υποδηλώνει και το όνομα "στερεά", δηλαδή η μη κινούμενη, η σταθερή γη. Έτσι εύκολα γίνεται κατανοητό πως μέσα από την αντίληψη, ότι τα σπαράγματα γης μέσα στη θάλασσα *νέουν ή νήχουν σαν νήες*, οι πρώτοι θαλασσοπόροι του Αιγαίου τα ονόμασαν "νήσους". Εκείνοι που δεν το αντιλαμβάνονται είναι οι συγγραφείς ετυμολογικών λεξικών της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, οι οποίοι με αυθεντία, αλλά και έπαρση, απορρίπτουν τις προτάσεις ακόμη και ομοτέχνων τους. Γιατί δεν εξηγείται αλλιώς πώς ο Chantraine, ενώ παραδέχεται ότι "τα ονόματα νησιών ποικίλλουν στις διάφορες ινδο-ευρωπαϊκές γλώσσες", για το όνομα "νήσος" με ετυμολογία δικαστή δηλώνει ότι είναι "άγνωστης ετυμολογίας" και προσπερνά την ετυμολόγηση του Frisk με τη φράση "έχει αναζητηθεί ο συσχετισμός με τη ρίζα του νή-χω"²⁵. Ο ίδιος επίσης, αν και αναγνωρίζει τη σημασία του κολυμπώ (*nager*) στα ρήματα *νέω* και *νήχω*, με αυθεντία αποφαινεται ότι "ο συσχετισμός της λέξης (ενν. νέω) με την ρίζα "nager" του νήχω, δεν είναι ούτε αποδεκτός, ούτε πιθανός"²⁶.

Στη λέξη "πέιραρ" ο Chantraine αναγνωρίζει ότι, τόσο το ομηρικό "πέιρας" όσο και το αττικό "πέρας" σημαίνουν "τέρμα, όριο, άκρη" και ότι με το στερητικό α μπροστά γίνεται το "άπειρος" που σημαίνει "ατέρμων, χωρίς όριο"²⁷. Και ενώ δέχεται ότι το όνομα *ήπειρος*, που στην δωρική εκδοχή του είναι *άπειρος*, σημαίνει την στερεά σε αντιδιαστολή προς τα νησιά (*le continent par opposition aux îles*), ούτε καν διανοείται να το συνδέσει με το *πέρας*. Αντίθετα το αντιστοιχεί προς "το δυτικογερμανικό όνομα της όχθης" και αποφαινεται ότι υπάρχει "βεβαία ετυμολογία, της οποίας όμως η βάση είναι στενή"²⁸. Όπως όμως προαναφέρθηκε, ο αιγαιοπελαγίτης νησιώτης δεν έψαχνε στα λεξικά για να δημιουργήσει το λεξιλόγιο που

19. Στράβων Χ.5.2.

20. Απολλοδώρου, *Βιβλιοθήκη* Ι, 139; Στράβων Ι, 2.39.

21. Απολλωνίου Ρόδιος, *Αργοναυτικά* ΙV. 175.

22. Στράβων Χ.5.16.

23. Στράβων Χ.5.9.

24. Graves R., *Greek Myths* (1955) 42. b-c.

25. Chantraine 1968, λ. νήσος.

26. Chantraine 1968, λ. νέω.

27. Chantraine 1968, λ. πέιραρ.

28. Chantraine 1968, λ. ήπειρος.

του ήταν απαραίτητο για την επίλυση των καθημερινών του προβλημάτων. Και η λέξη *πέρας*, ανεξάρτητα από την καταγωγή της, του είναι γνωστή από πρώτο χέρι. Βιώνει και συνειδητοποιεί καθημερινά τη σημασία της είτε περπατώντας επάνω στη γη του, την πλωτή νήσο του, είτε περιπλέοντάς την. Διαπιστώνει ότι η ξηρά που έχει *πέρας* είναι το νησί. Αντίθετα *άπειρος*, χωρίς δηλαδή γνωστό *πέρας*, είναι η σταθερή γη, η μεγάλη στεριά. Είναι αυτή που στην ιωνική εκδοχή της έγινε "ή-πειρος".

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Albright, W.F. and Lambdin, T.O., 1966. The Evidence of Language. *Cambridge Ancient History*. Vol. I, Chapter IV (fascicle 54).
- Crystal, D., 1987. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge University Press.
- Chantraine, P., 1928. Sur le vocabulaire maritime des Grecs. Στο *Etrennes de linguistique offertes à E. Benveniste*. Paris.
- , 1968. *Dictionnaire Etymologique de la Langue Grecque*. Paris.
- Doumas, C., (υπό εκτύπωση). The Role of the Sea in the Development of Aegean Culture: A linguistic approach. *Πεπραγμένα της Διεθνούς Συναντήσεως "International Maritime Transport and Communication in the Mediterranean: From Palaeolithic Age to Early Roman Times"*. Μήλος 12-15 Σεπτ. 2002,
- Frisk, H., 1960. *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*.
- Goetze, A. 1917. *Nomina ante res*. Heidelberg.
- Jacobsen, T.W., 1981. Franchthi Cave and the beginning of Settled Village life in Greece. *Hesperia* 50, 303-319.
- Κούρτης, Α., 2003. Η Γεω-τεχνολογία και η επίδρασή της στην Προϊστορική ναυπηγική του Αιγαίου, στο *Μεσόγειος - Οι δρόμοι της θάλασσας*. Εκδ. Ναυτικού Μουσείου της Ελλάδος. Αθήνα 57-61.
- Mylonas-Shear, I., 2000. *Tales of Heroes: The Origins of the Homeric Texts*. Ar. Karatzas, New York and Athens.
- Ντούμας, Χρ., (υπό εκτύπωση). Γιατί «χρυσός»; Στο *Αμύμωννα έργα. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Β. Λαμπρινουδάκη*.
- Renfrew, C., 1972. *The Emergence of Civilisation*. Methuen & Co Ltd. London.
- Renfrew, C., 1989. *Archaeology and Language*. Penguin, London.